

IDIOMS WITH ‘AGIZ’, ‘KÖZ’ AND ‘YÜZ’

WORDS IN UIGHUR TEXTS TRANSLATED

FROM CHINESE

Çınceden Uygurcaya Çevrilen Metinlerde

‘Agız’, ‘Köz’ Ve ‘Yüz’ Sözlere ile Kurulmuş Deyimler ¹

Engin ÇETİN ²

Abstract

Idioms are very important for every language in terms of reflecting the viewpoints and ideas of the nations to life and actions. The Idioms which its most important resource is nation can be settled as translated elements from a language into another language. This situation is mostly valid for the societies which have familiar relations regarding cultural effects. There are also idioms which are formed the same words and have the mutual or similar expressions between the different cultures. The appearances of these sort of idioms are explained as the definition of the different societies for the familiar actions in the same way, not as translations. The idioms are extremely important materials for a culture which is handled in this work. The idioms which include the words “agız”, “köz” and “yüz” in the Uigur texts translated from Chinese are examined as comparatives. The situations of the idioms in Chinese which have the words “agız”, “köz” and “yüz” were located in Uigur were handled and it was examined whether another words could be used during the translations. The determination of the idioms in the translated texts and the discovery whether the idioms were gained to the language by translation or adaptation are important when it is given a thought that the idioms are values which belong to the societies at issue. The translation of the idioms are not an easy work. If the different cultures at issue, a direct translation cannot always give the meaning which is expected. For example the frequency of using the relativity names like mother, father etc. and the animal names like horse, camel etc. which are important in Turkish culture and used in idioms are not same in every culture. By the way, despite the existence in next periods and the multiplicity of the number of the idioms which are formed by the animal names and relativity names at issue above, it is a remarkable subject that the number of idioms formed by animal names were very insufficient in the age of Old Turkic. In Turkish the direct translations of the idioms formed by these words don't have influence upon native speakers of Turkish. Therefore the examination of the idioms in translated texts are important. In this manner, it can be possible to suggest an idea whether the translated texts reflects culture. Organ names which are the best representatives of the main lexicon are always important in the form of the idioms and proverbs in Turkish as every language. From the past to the present especially the number of the idioms formed by the organ names which replaced in head is too many.

Keywords: Uygur, idioms, body parts' names, translation.

Özet

Deyimler, toplumların hayata ve olaylara bakış açısını, düşünce dünyasını yansıtmaları açısından her dil için önemlidir. En önemli kaynağı söz konusu toplum olan deyimler, aynı zamanda çeviri öğeleri olarak da birden başka bir dile yerleşebilmektedir. Bu durum daha çok kültürel açıdan yakın ilişkiler içinde olan

¹ Bu çalışma, 22-26 Mayıs 2017 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda sözlü olarak sunulan aynı addaki bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.

² Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ecetin@cu.edu.tr

topluluklar için geçerlidir. Farklı kültürler arasında ortak veya benzer anlatıma sahip ortak sözlerle kurulan deyimlere de rastlanır. Bu türden deyimlerin ortaya çıkışı çeviri olarak değil farklı toplulukların benzer olayları benzer biçimde tanımlaması olarak açıklanmaktadır. Bu çalışmada bir kültür için son derece önemli bir dil malzemesi olan deyimler ele alınmıştır. Çince den çevrilen Uygurca metinlerde görülen “ağız, “köz” ve “yüz” sözcüklerinin yer aldığı deyimler karşılaştırmalı olarak incelenmiş, Uygurcada “ağız”, “köz” ve “yüz” sözcüklerinin yer aldığı deyimlerin Çincedeki durumları ele alınmış çeviriler sırasında bir başka sözün kullanılıp kullanılmadığı araştırılmıştır. Deyimlerin, söz konusu topluluklara ait değerler olduğu düşünüldüğünde, çeviri metinlerdeki deyimlerin tespiti ve çeviri yoluyla mı uyarlama yoluyla mı dile kazandırıldığına ortaya koyulması önemlidir. Zira deyimlerin çevrilmesi işi hiç de kolay değildir. Farklı kültürler söz konusu olduğunda kelime kelime çeviri her zaman istenen anlamı vermeyebilir. Örneğin Türk kültüründe önemli olan ve deyimlerde kullanılan anne (ana), baba vb. akrabalık adları ile at, deve vb. hayvan adlarının her kültürde deyimlerde kullanılma sıklığı aynı değildir. Bu arada sonraki dönemlerde var olan deyim sayısının çokluğuna rağmen Eski Türkçe döneminde hayvan adlarıyla kurulan deyimlerin oldukça az olması dikkate değer bir konudur. Dolayısıyla Türkçede bu sözlerden oluşan deyimlerin bire bir çevirisi Türkçe konuşuru üzerinde yaptığı etkiyi yaratmaz. Bu nedenle çeviri metinlerde deyimlerin incelenmesi önemlidir. Böylelikle çeviri metinlerin kültürü yansıtmayı yansıtmadığı konusunda fikir ortaya atmak mümkün olabilecektir. Temel söz varlığının en önemli temsilcilerinden olan organ adları, her dilde olduğu gibi Türkçede de deyim ve atasözlerinin kuruluşunda önemli olmuştur. Geçmişten günümüze özellikle başta bulunan organ adları ile kurmuş deyimlerin sayısı çok fazladır.

Anahtar Sözcükler: Uygurca, deyim, organ adları, çeviribilim

Uygurlarda Çeviri Faaliyetleri

Uygurlar 8. Yüzyılın ortalarıyla birlikte yaygın olarak Manihaizm, Budizm inanç sistemlerini kabul ederek bu dinleri daha iyi öğrenebilmek ve böylelikle dinin daha hızlı yayılmasını sağlamak amacıyla çeviri faaliyetlerine giriştiler. Bu dönemde Çince başta olmak üzere Sanskritçe, Toharca ve Soğdca dan çok sayıda metin çevrilmiştir. Dini metinlerin çevrilmesi, söz konusu dinin taraftarlarınca desteklenmiş, çoğu zaman “sevap kazanmak amacıyla” ücret karşılığında çeviriler yaptırılmıştır. Bu çeviriler sırasında özellikle yoğun ve soyut anlam içeren bölümlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla kavramların açıklandığı görülür. Pek çok araştırmacı *bra askug*, *tsang ağılık* vb. Uygurcadaki hendiadyoinlerin sıklığını açıklanma ihtiyacı duyulan bir yabancı sözcüğün Türkçesiyle birlikte vermesi ve zamanla bu tür kullanımların yaygınlaşmasına bağlar. Bu çaba sonunda Uygurcaya çevrilen metinler kaynak dildekilere oranla daha hacimli, uzun olmuştur. Nitekim S. Çağatay’a göre Altun Yarıuk adlı eserim Sanskritçe metin oldukça kısa, Çince metin ise Sanskritçe metne oranla daha uzundur. Uygurca metin ise çevirmen tarafından yapılan eklemelerle bir uyarlama niteliği taşıdığından ikisine oranla daha da uzatılmıştır (1945, s. 12). J. Nobel’e göre Uygurca metindeki eklemelerin sebebi, Uygurlar’ın metnin içeriğine daha hâkim olabilme isteğinden kaynaklanmaktadır (Nobel, 1958, s. xxxiv).

Çeviriler sırasında eklemeler dışında genel olarak Çince metnin Uygurcaya doğrudan çevrildiği görülür. Özellikle manzum bölümlerde ahengi ve söyleyiş güzelliğini sağlamak amacıyla çevirmenin kendisini daha özgür hissetmesi, yapıların özellikle bu bölümlerde devrik olabileceğini de göz önünde bulundurması, manzum bölümlerin neredeyse bire bir çevrilmesini sağlamıştır. Bu, atasözü niteliğindeki yapılarda da böyledir. Örneğin, *Hsüen-Tsang Biyagrafisi*’nde yer alan 日月之下螢燭何功. *ri yue zhi xia ying he gong* (güneş (ve) ay varken ateşböceğinin etkisi nedir? Çin. *ying* “ateşböceği”; *he* “ne?”) cümlesi Uygurcaya aynı biçimde *kün ay t(e)ñri üskinte kadyot kurtnuñ takı ne işi ködüki erür* HT VI 1294-1296 olarak; yine aynı metindeki 夫珍裘非一狐之腋. *fu zhen fei yi hu zhi ye* (“değerli bir tilki deriden ibaret değildir”) cümlesi de aynı şekilde *adınçığ körtle tilkü üçük bir tilkü terisi ermez* olarak çevrilmiştir. Bununla birlikte aynı anlamı vermek üzere bir takım değişikliklerin yapıldığı, farklı sözlerin tercih edildiği de gözlemlenir. Örneğin *Altun*

Yaruk'taki Çince 諸佛出世時一現 *zhu fo chu shi shi yi xian* (Buddhalar dünyada yalnızca bir kez ortaya çıkar) cümlesi Uygurcaya bir eklemeye ve daha edebi biçimde *udumbar çeçek teg burhanlar kin b(e)lgürer yertinçüte* AYAYazlı 170-171 biçiminde çevrilmiştir (Çetin, 2015, s. 92). Deyimlerde de aşağıda görüleceği gibi aynı anlamın farklı sözlerle ifade edildiği durumlar da gözlenir. *Altun Yaruk*'un Çince metnindeki 若牛失子 *niú shī zǐ* (buzağısını kaybetmiş inek gibi) ifadesinin Uygurcaya *balık suvıntın adırılıp isig kumta agınamış tæg* (balık sudan çıkıp sıcak kumda debelenmiş gibi) AYGulcalı 626/11-14 biçiminde çevrilmesi buna en güzel örnektir.

İlk çeviri faaliyetlerinin dini metinleri anlamaya yönelik çalışmalar olduğu ve çok eski tarihlere uzandığı bilirse de çeviribilim çalışmaları dünyada Türkiye'deki çalışmalara göre daha eskiye dayanmaktadır. "Romalılar döneminde Horatius, Cicero, 16.yüzyılda Etienne Dolet, George Chapman, 17.yüzyılda John Denham, John Dryden, 18.yüzyılda Alexander Pope, Alexander Tytler, Romantik dönemi izleyen 18.yüzyıl sonları 19.yüzyıl başlarında Friedrich Schleiermacher, Gabriel Rosetti ve devam eden yıllarda Francis William Newman, Matthew Arnold gibi düşünürler" (İli, 2015, s. 116) çevirilerin yöntemleri üzerinde düşünmüş, 20.yüzyılda Ferdinand de Saussure ve onun katkılarıyla çevirinin bir bilim olarak kendi alanını oluşturması düşüncesi tartışılmaya başlamıştır. George Steiner, Jean Delisle, Judith Woodsworth, Antoine Berman gibi çeviribilimciler tarih boyunca elde edilen veriler sayesinde çeviri tarihini oluşturmuşlardır (İli, 2015, s. 116) Bu çalışmaların sonucu olarak çeviribilim çalışmalarının, dünya dilleri açısından önemli yollar katettiği söylenebilir. Türk toplulukları için Uygurlar dönemindeki faaliyetlerin daha sonra İslâmiyet'in kabulüyle Kur'an-ı Kerim'in ve diğer dini metinlerin çevrilmesi üzerinde epey çalışılmış ve kafa yorulmuş olmakla birlikte bu tür çalışmalarda izlenecek yollar ve çeviri yöntemleri üzerinde maalesef durulmamıştır. Türkiye'de çeviribilim çalışmalarının ancak 1990'lı yıllarda hız kazandığı gözlemlenir. Tarihi Türk yazı dillerindeki çeviri metinlerin mahiyeti konusunda ise bugüne kadar hem Türkiye'de hem de Türk dünyasında kapsamlı bir çalışma yapılmış değildir.

Deyimlerin Önemi

Deyimler, az sözle çok şey anlatmanın amaçlandığı toplumlara özgü söz kalıplarıdır. Bir deyim, ait olduğu dili konuşan toplumun hayata ve olaylara bakış açısını, düşünce dünyasını yansıtır. Bu sebeple deyimler çoğunlukla o topluma özgüdür. Deyimlerin temel olarak iki kaynağı olduğu söylenebilir. Bu kaynakların ilki kuşkusuz tüm yönüyle toplumun kendisidir. Bir dilde kullanılan deyimlerin büyük çoğunluğu o dili konuşan toplum tarafından üretilmiştir. Örneğin günümüz Türkçesindeki *ağızdan baklayı çıkarmak*, *Fransız kalmak*, *ipe un sermek* vb. nispeten yeni diyebileceğimiz deyimlerde bile toplumun hayat ve düşünce tarzını görmek mümkündür (Aksan, 1995, s. 359 vd., Aksoy, 1994) Bir diğer kaynak olarak ise çeviri deyimlerden söz edilebilir. Geçmiş dönemlerde Türk toplulukları için bu tür çeviri deyimlerin kaynağı doğu idi. Günümüzde ise bu türden deyimlerin daha çok batı dillerinden çevrildiği gözlenmektedir. Örneğin Türkçedeki *yüz suyu dökmek*, *gam yemek* deyimlerinin Farsçadan, *demir perde*, *soğuk savaş* vb. deyimlerin ise batı dillerinden çevrilme yoluyla Türkçeye geçtiği düşünülmektedir (Aksan, 1995, s. 358). Elbette her deyimün çeviri olup olmadığını tespit etmek kolay değildir. Özellikle coğrafi ve kültürel yakınlığı bulunan topluluklar arasındaki bu tür söz ortaklıklarının kökenini belirlemek kolay değildir. Bu ortaklıkların nedeni söz konusu toplumların benzer yaşam ve düşünüş biçimleri de olabilir. Örneğin yüzyıllardır yakın coğrafyalarda yaşayan İran ve Anadolu coğrafyasındaki söz benzerlikleri dikkate değer. Nitekim, Farsça ve Türkçedeki ortak deyimler üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında İbrahim Olgun'un "Farsça ve Türkçe atasözleri ve deyimler üzerine" ve A. D. Abik'in "Neayi'nin üç eserindeki deyimlerin Farsça ile karşılaştırılması" başlıklı çalışmalardan söz edilebilir. Bu çalışmalarda Farsça ile Türkçe arasındaki ortak deyimler

ele alınmıştır: ağzından kaçırmak (ez dehnış der reften) “ağzından çıkmak”, alıcı gözüyle bakmak (be çeşm haridari nigâh-kerden) (Olgun, 1972, s. 161); *Ahd(lerin) sındurmak* (ahd şiken) “yemin bozmak”, *boynıga tüşmek* (derder gerden üftâden) “rastlamak” (Abik, 2004, s. 211 vd.) ...

Kaynağı toplumun kendisi olmakla birlikte bazı deyimlerin dünyanın farklı bölgelerinde farklı topluluklar tarafından benzer biçimde kullanıldığı az da olsa görülür. Örneğin en eski kullanımı Kutadgu Bilig’de görülen *iki yüzlüg* (iki yüzlü ol-) deyimini, geçmişte ve günümüzde pek çok dilde ortak. Bu deyim günümüzde Korecede *Du geiy olgul* (Türközü ve Ferendeci, 2004, s. 99), İngilizcede *two-faced* ve Fransızcada *à deux faces* (Aksan, 1995, s. 360) biçiminde görülür. Bunun gibi, Hsüen-Tsang Biyografisi (VII 381)’nde geçen *kalın yüz tutmak* “utanmamak, yüzsüzlük etmek” deyimini, eserin çevrildiği dil olan Çince de aynı sözlerle 不慚顏厚 *bu can yan hou* (utanmasız, kalın yüzlü) (Çetin, 2015, s. 94) biçiminde, Korecede *nadgacugi duggopda* (yüzünün derisi kalın olmak) (Türközü ve Ferendeci, 2004, s. 99) biçiminde tespit edilmiştir. Deyim günümüzde Türkçede *yüzünün derisi kalın (olmak)* “utanması, arlanması olmayan” biçiminde yaşamaktadır.

Uygur metinlerinin Eski Türk kültürünü yansıtmadığı, tartışılmalı bir konu olarak dikkat çeker. Çeviri metinlerin çevrildiği metnin dil konuşurunu değil de kaynak dilin konuşurunu yansıtacağı genel geçer bir kural olarak değerlendirilse de kimi zaman söz konusu metinlerin kaynak dildeki orijinallerinden daha hacimli olması ve içerik özellikleri göz önüne alınarak Uygur metinlerinin birer uyarılma olduğu düşünülür ve kültürün yansıtıcısı olarak ele alınır. Bu çalışmada, sonuçlanmasında geniş kapsamlı pek çok çalışmaya bağlı tartışmaya bir katkı sağlaması açısından Çince Uygurcaya çevrilen metinlerde tespit edilen “ağz”, “köz” ve “yüz” sözlerinden oluşan deyimler ele alınacaktır. Uygurcadaki bu deyimler tespit edilirken Serkan Şen’in 2010 yılında yayımlanan *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* adlı çalışmasından yararlanılmıştır. Tespit edilen deyimler, Çince orijinal metne başvurulmak suretiyle karşılaştırmalı olarak incelenecek, Uygurca dönemindeki deyimlerin Çince metinlerden doğrudan mı çevrildiği, Türkçede farklı bir karşılığın mı verildiği araştırılacaktır. Böylelikle söz konusu deyimlerin Uygurcaya özgü olduğu ya da çeviri öge olup olmadığı tartışılacaktır. Ancak genel olarak dünya dillerinde organ adlarıyla kurulan deyimlerde ortak yanların olduğunu de belirtmek gerekir.

Deyimler, az sözle çok şeyin anlatılmasını amaçlayan yapılardır. Bu nedenle deyimlerdeki sözler gerek anlamının dışında mecaz anlam taşırlar. Böylelikle deyimlerin varlığı dilin gelişmişliği, işlenmişliği olarak düşünülebilir. Türkçede deyimlere bilindiği gibi, en eski yazılı ürünler olan Orhon yazıtlarından itibaren rastlanmaktadır. Orhon yazıtlarında yer alan *atı küsi yok bol-* “adı sanı yok olmak, ortadan kalkmak”, *od sub kul-* “ayırarak, birbirine düşman etmek”, *sabın sım-* “hatırını kırmamak”, *otça borça kel-* “yel gibi gelmek” (Tekin, 2004, s. 1-9; Aksan, 2004, s. 323) vb. deyimler, Türkçenin ilk yazılı ürünlerinde dahi söz sanatlarına dayalı anlatım kalıplarının bulunduğunu gösterir. Türkçenin diğer tarihi dönemlerinde de deyimler sıklıkla kullanılarak metinlere edebi bir hava katmışlardır.

Bütün topluluklar için olduğu gibi Türkler için de insan ve doğa vazgeçilmez bir unsur olarak öne çıkmıştır. Doğa, doğada bulunan bitkiler, hayvanlar ve şüphesiz insan, dillerin gelişiminde önemli pay sahibidir. Doğadan insana, insan doğaya yapılan aktarmalar dilin tüm unsurlarında kendini gösterir. Bir dilin vazgeçilmezleri arasında bulunan deyimler ve atasözleri için de durum böyledir. Orhon yazıtlarından itibaren tüm tarihi Türk yazıtlarında ve günümüzde bu kullanımların sürekliliğini, izlerini görürüz. Orhon yazıtlarında geçen *adak kamşat-* “morali bozulmak”, *başlıgıg yüküntür- tizligig sökür-* “güçlüleri kendine bağlı kılmak”, *közi kaşı yablak bol-* “kendini helak etmek, bitkin hale gelmek”, *ödiñe küni teg-* “kıskanmak, haset etmek” (Tekin, 2004, s. 1-9); Uygur

metinlerindeki *adak köñül* (BT XXV 325), *adakin kuç*- "ayağını kucaklamak, ayağına kapanmak" (BT XIII 12/137), başı üze tüş- "başa gelmek, bir işe irade dışı muhatap olmak" (BT III 372), *kulgak bér*- "kendine söylenenleri dikkate almak, kulak vermek" (HT VII 1679); Kutadgu Bilig'deki *köñül alçak tut*- "alçak gönüllü olmak"; *köz tik*- "göz koymak, göz dikmek"; *meñiz al kül*- "mahcup etmek, yüzünü kızartmak"; (Önler, 1999, s. 119-186), Divanü Lugati't-Türk'teki *baş togra*- "öldürmek", *köñül açıl*- "ferahlamak"; *kulakğa çalın*- "duymak, kulağa çalınmak", *adakka tegür*- "işini sonuna getirmek" vb. (Şahin, 2009, s. 2024-2034) deyimlerin tarihi ve günümüz Türk yazı dillerindeki varlığı, hem kültürün sürekliliğini hem de deyimlerin oluşumunda organ adlarının önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Çince den Uygurcaya Çevrilen Metinlerde 'ağız', 'köz' ve 'yüz' Sözleri İle Kurulmuş Deyimler

agızta tut- "sürekli tekrar etmek, dilinden düşürmemek"

Bu deyimde, Budist Uygur metinlerinde sıklıkla rastlamak mümkündür. Deyim bazen aşağıdaki (1) numaralı örnekte görüldüğü gibi, Uygurca metinlerde Çince metindeki 口中說 *kou zhong shuo* (= *ağızda söyle-*) ifadesinin bire bir karşılığı olarak kullanılmış, kimi zaman ise (2) ve (3) numaralı örneklerde olduğu gibi Çince metindeki 讀誦 *du song* (= *okumak, yüksek sesle okumak*) ifadesine karşılık olmuştur:

(1) (...) *kayu tınlıglar bo daranıg agızlarınta tutup sözleserler azu bititip okısarlar tapınsarlar* (...) AYÇetin 314 ([T 665 / 434b16] 口中說 *kou zhong shuo*)

"Hangi canlılar bu dharaniyi ezberleyip sürekli tekrarlırsa veya yazdırıp okursa (ve) ibadet ederse..."

(2) *burhan kutında tıp bo idok darni yörügin adırtılg bilip agızta tutup edgüti bışrunup ...* BT XXIII E034 ([T 964 338b18] 讀誦 *du song*)

"Burhan kutu sayesinde diyerek bu kutsal daraninin izahını ayrıntısıyla bilip sürekli tekrarlayıp iyice öğrenerek ..."

(3) *'eñ öñre sözleyü agızta tutup bo dharanıg bışıg kılıp üjikin yanılmadıñ sözlezün* AYÇetin 596 ([T 665 / 436b12] 誦 *song*)

"İlk olarak sürekli tekrarlayarak bu dharaniyi iyice olgunlaştırıp (öğrenip) harfiyen şaşırmadan söylesin."

agız kuru- "konuşamaz duruma gelmek"

Günümüz Türkçesinde de varlığını sürdüren bu deyim aşağıdaki (4) numaralı örnekte olduğu gibi, Çince metindeki 乾燥 *qian zao kou* (= *ağız kupkuru kurumak*) deyiminin bire bir karşılığıdır.

(4) *buşuşluğ kadguluğın yığılayu agızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umatın kiginç bérmetin şük turdı* AYA Ahmed 447 ([T665 425c08] 乾燥 *qian zao kou*)

"Sıkıntılı ve kaygılı olması nedeniyle ağız kuruyup dili damağı kaskatı kesilerek söz söyleyip cevap veremeden öylece durdu."

agızın bekle- "ağızını sıkıca kapamak, hiçbir şey söylememek"

Günümüz Türkçesinde de ağzını sıkıca bağlamak, ağzını bıçak açmamak vb. deyimlerle anlam ilişkisi bulunan bu deyim *Hsüen-Tsang Biyografisi*'nde Çince metne uygun olarak ağzın beklemiş biçiminde çevrilmiştir. Çince metinde bu deyim 杜口 *du kou* (= kapanmış ağız) biçimindedir:

(5) (...) *vimalakirt amanç kærtü tözü ukıtgalı **agızların beklemiş teg kılı** HT VIII 405* ([T2053 263c11] 杜口 *du kou*)

“Vimalakirti, gerçek özü anlatmak için herkesin ağzını sıkıca bağlanmış duruma getirdi.”

közi yaru- yaşu- “gözü parlamak, çok mutlu olmak”

Tarihi Türk yazı dillerinde ve günümüz Türk dillerinde bu ve benzeri biçimleri görülen deyim Çince'den çevrilen Uygurca metinlerde bir kez *Vimalakirtinirdesasutra*'da tespit edilmiştir. Uygurca metinde deyim kullanıldığı cümle Çince metinde yer almasına rağmen deyim olmadı görür. Deyim, yazar tarafından metne dâhil edilmiştir. Çince metin ve çevirisi şu şekildedir:

當佛現此國土嚴淨之時。寶積所將五百長者子皆得無生法忍 [T0475 0538c29- 0539a02] *dang fu xian ci guo tu yan jing zhi shi. Bao ji suo jiang wu bai zhang zhe zi jie de wu sheng fa ren* “Buda bu ülkenin saflığı ortaya çıktığı zaman, mücevher topluluğu görünümündeki beş yüz beyin oğulları olan ve olmayan tüm öğretileri bu hoşgörü ile elde etti.”

(6) *bo montag adınçig muñadınçig arıg süzök burkanlar uluşın körüp nom eşidip alku ...lar **közleri yarudı yaşudı***

“Böylesine farklı saf Budalar topluluğunu görüp öğretilerini işitince bütün ... gözleri (mutluluktan) parladı.”

közün ba- “gerçeği göremez duruma getirmek”

Deyim, geçmişte olduğu gibi kullanımını günümüzde de sürdürmektedir. Çince metindeki 聚在一處作諸幻術。使人觀見象衆 *yi chu zuo zhu huan shu shi ren du jian xiang zhong* (=Tek bir yerde toplanmış bir illüzyon gibi görememek bakmamak) cümlesi (7) numaralı örnekteki gibi, Uygurcaya bire bir değil de benzer biçimde çevrilmiştir:

(7) *yélviçi erniç yélvi küçi üze yalañuklar **közün bamakdın ötgürü ezügin armakın bo muntağ at yañada ulatı tnlıglar kuvragın altun kümüşte ulatı ed tavarlar yükmekin körkitmiş közüntürmiş erür** AYUçar 988 [T 665 425c26 幻術。使人觀見象衆 *zhu huan shu shi ren du jian xiang zhang**

“Büyücü adamın büyü gücü ile insanların gözünü bağlaması sayesinde aldatmaca ve hile ile böyle at, fil (ve başka) canlılar topluluğunu (ve) bu altın gümüşten başka nesnelere yığınınını göstermiştir.”

közinte yaş tökül- “çok ağlamak”

Bu deyim, günümüz Türk dil ve lehlerinde de bu ve benzerlerine rastlanan deyimlerdendir. Günümüz Türkçesinde gözlerinden yaşlar dökülmek, gözlerinden yaşlar boşanmak vb. kullanımlar vardır. Deyim Uygurca *Altun Yaruk*'ta Çince orijinal metne uygun biçimde bire bir çevrilmiştir: 悲淚盈目. *bei lei ying mu* = *gözü üzüntülü yaşlarla dolmak*.

(8) *ayıg kılınçlıg tıdıglarım ok ertinü terin ağır ... ermiş tēp közünte yaş tökülti* HT III 375
([T2053 236c03] 悲淚盈目。 *bei lei ying mu*)

“Kötü amellerim nedeniyle engellerim çok fazla ve ok ağırmış diyerek gözlerinden yaşlar döküldü”

yüz yügerü “yüz yüze, karşılıklı”

Bu ibare *yüüz yügerü bol-* “yüz yüze olmak” ve *yüz yügerü sözleş-* üzere iki farklı yapıda karşımıza çıkar. (9) numaralı örnekte 若一地聖道現前 *di sheng dao xian qian* (=Eğer bir kutsal yol önde apaçık *olsa*)) cümlesinin kurucuları 前 *qian* “cephe, ön”, 現 *xian* “apaçık, belirgin” sözcükleri Uygurcaya *yüz yügerü* “karşımızda apaçık” biçiminde çevrilmiştir. (10) numaralı cümlede ise Uygurcaya doğrudan bir çeviri söz konusudur: (面論 *mian lun* “yüzyüze konuşmak”)

(9) *birök bir orunta tüzün yol yüüz yügerü bolsar* Abid.Sho I 3826 (若一地聖道現前 *ruo yi di sheng dao xian qian*)

“Eğer bir yerde kutsal yol önümüzde apaçık olsa ...”

(10) *taki artokrak kedin enetkek élinteki atıkmuş bilge toyınlar birle neñ yüz yügerü sözleşmedin turmadı* HT VIII 687 ([T2053 264b08] 僧莫不面論般若。 *sēng mò bù miàn lùn bō rě*)

“Ve sonra Hint ülkesindeki şöhret bulmuş bilge rahipler ile yüz yüze hiç konuşmadı.”

Sonuç

Uygur metinleri, çoğunlukla çeviri ürünler olması nedeniyle, yukarıda söz edildiği gibi, Eski Türk kültürünü yansıtmaması açısından tereddütlerle yaklaşılacak metinler olmuştur. Bu tartışılan konuyu açıklığa kavuşturmanın en temel yolu şüphesiz metinlerin iki dilli (Çince, Uygurca) ve hatta üç dilli (Sanskritçe, Çince ve Uygurca) olarak karşılaştırılmasıdır. Bu karşılaştırmalar, değişik konularda fikir edinmemizi sağlayacaktır. Yukarıda da görüldüğü gibi, Uygurcada “ağız”, “köz” ve “yüz” sözcükleriyle kurulmuş deyimlerin Çince orijinal metinle büyük ölçüde uyumlu olduğu, deyimlerin çoğunlukla bire bir çevrildiği görülmüştür. Ancak, bu aynılık, söz konusu deyimlerin Uygurcaya Çince'den giren çeviri öğeler olduğunu düşündürmemelidir. Zira özellikle yakın coğrafyayı paylaşan toplulukların benzer olaylar ve durumlar karşısında benzer biçimde düşünerek birbirine denk düşen adlandırmalar yaptığı sıklıkla görülür. Hele söz konusu olan organ adlarıyla ilgili adlandırmalarsa benzeme ihtimali daha da yüksektir. Çünkü dil malzemesi üretirken insan için en yakın ve en önemli unsur yine insandır. Özellikle baş ve başta bulunan organlar her zaman göz önünde, işlevsel olan ve her duyguyu ifade eden organlar olmaları nedeniyle deyimlere ve atasözlerine sıkça konu olmuşlardır. Bu, her topluluk için böyledir. Uygurca metinlerde hayvan adlarıyla kurulan deyimlerin sayıca azlığı ise dikkat çekicidir. Hayvan adlarıyla kurulmuş deyimlerin azlığı kaynak dildeki metinlerde bu türden deyimlerin kullanılmamasına bağlanmamalıdır. Çünkü, Karahanlı Türkçesi döneminin özgün metinlerinde de bu deyimlere çok rastlanmaz. Daha sonraki dönemlerde ise bu deyimlerin sayısında artış gözlenir. Çeviri Uygur metinlerinin bu çalışmadaki gibi farklı kavram ve yapıların ele alınarak incelenmesi Uygur metinlerinin Uygur kültürünü yansıtmadaki rolünün belirlenmesi açısından önemlidir. Aynı zamanda bu tür çalışmalar çevirmen-yazarların çeviriler esnasındaki etkisini göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. Böylelikle bu eserlerin bir çeviri mi yoksa bir uyarılma mı olduğu, çeviribilim açısından o dönemde uygulanan tekniklerin belirlenmesi vb. nitelikleri ortaya koyulabilecektir. Bu nedenle toplumun vazgeçilmez

unsurları ve kültürün doğrudan yansıtıcısı deyimler, benzetme ögeleri, bitki ve hastalık adları gibi kavram ve yapılar üzerinde kapsamlı çalışmalar yapılmalıdır.

Kaynaklar

- Abik, A. D. (2004). Nevayi'deki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2004, 13 (1): 211-222.
- Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1994). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çağatay, S. (1945). *Altun Yaruk'tan iki Parça*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap*, Karahan Kitabevi, Adana.
- (2015). Çince'den Uygurcaya Çevrilen Metinlerde Söz Öbekleri, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Adına Söz Dizimi Çalıştayı Bildirileri*, Adana: Karahan Kitabevi: 88-100.
- Giles, H. A. (1912). *A Chinese – English Dictionary*, Second Edition, Revised and Enlarged, Shanghai, China and London.
- Gulcalı, Z. (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan Aç Bars Öyküsü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İli, M. (2015). İngilizce Deyimlerin Türkçeye Çevirisinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Yolları, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ekim 2015, S. 14: 112 – 128.
- Nobel, J. (1958). *Suvaṃprabhāsottamasūtra, das Goldglanz-sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing's chinesische Version und ihre tibetische Übersetzung, Bd. 2. Die tibetische Übersetzung mit kritischen Anmerkungen herausgegeben*, Leiden.
- Olgun, İ. (1972). Farsça ve Türkçe Atasözleri ve Deyimler Üzerine, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1972: 153-172.
- Ölmez, M. (1994). *Hsüen-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ve Röhrborn, K. (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von A. v. Gabain*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Önler, Z. (1999). Kutadgu Bilig'de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler, *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı (1996) Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 841-869.
- Semet, A. (2005). *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Xuangzangs Leben und Werk Band 34, Teil 8, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Şahin, H. (2009). Kaşgarlı'dan günümüze organ isimleriyle kurulmuş deyimler, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring 2009*: 2020-2036.
- Şen, S. (2010) *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*, Samsun.
- Türközü, S. G. ve Ferendeci, S. Y. (2004). Türkçe ve Korecedeki 'Baş (kafa) ve başta bulunan organ adlarıyla ilgili deyimlerin incelenmesi, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44, 1 (2004): 93-109.
- Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap, Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı.